

Szabó András*

Csíkszereda

A lamentáció

Die Lamentationes im *Großen Gradual*. Zusammenfassung

Die Klagelieder sind Bestandteil der Gesänge der Karwoche und sie sind wichtige Gesänge des mit Warten und Buße gefüllten *Triduum Sacrum*s. Heute ist das Singen der Lamentationes fast nur im röm.-kath. Bereich üblich. In früheren Jahrhunderten gehörten sie aber auch zur Liturgie der reformierten Kirche. Das beweist einerseits die Tatsache, dass die Blätter der Exemplare des *Großen Graduals* in Klausenburg und Debrecen, die ich persönlich untersucht habe, am Seitenrand ziemlich abgenützt sind. Andererseits beschäftigen sich viele (Visitations-) Protokolle der Landeskirche mit dem Vortrag der Lamentationes in der Karwoche. Leider entfiel der Liturgie dieser Brauch in der späteren Entwicklung der reformierten liturgischen Praxis wegen der persönlichen Meinung etlicher Pfarrer und Kantoren. Damit gerieten bedauerlicherweise auch reichere, spezifisch ungarische Melodien, die von den lateinischen Vorlagen abwichen, in Vergessenheit. Für jede lateinische Melodie gab es vier ungarische Varianten.

Schlüsselwörter: das *Große Gradual*, Liturgie der Reformierten Kirche, das Singen der Lamentationes.

Ezen a konferencián az *Öreg graduál* egyik legidősebb és kevésbé gyakorolt műfaját szeretném bemutatni nagyvonalakban. Most is idősebb, mivel húsvéti ünnepek műfajai, a nagyheti énekek közé tartozik. A *szentháromnap* várakozással és bűnbánattal eltöltendő időszakának e fontos műfaját manapság inkább csak a római katolikusok éneklék, viszont eredetileg a református liturgiában is helyet kapott. Olyannyira, hogy többek között mind a kolozsvári, mind pedig a debreceni graduálpéldányok lamentáció-lapjainak szélei szembevetően megkoptak az idők folyamán (249–270. oldalak). Másrészt pedig több levéltári adat, egyházkerületi jegyzőkönyv tudósít a húsvétot megelőző lamentációk előadásának kérdéseivel. Mindezek pedig azt bizonyítják, hogy a lamentációéneklés gyakorlatban volt. Bizakodva jegyezzük meg, hogy a lamentációéneklés ismét kezd felszínre törni az utóbbi években, és kísérletek történnek felélesztésére. (2006-ban és 2007-ben, amikor debreceni diák voltam, én is énekeltem lamentációt húsvét előtt.)

* Szabó András (Csíkszereda, 1982) a csíkszeredai Nagy István Művészeti Líceum zenetörténet-tanára. Egyetemi tanulmányait Debrecenben kezdte egyházzene és szolfézsztanár szakokon (2008), majd a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karán folytatta a vallás–zene–nevelés szakon (mesterképzés, 2011). Tagja a két éve alakult a csíkszeredai Lux Aurumque Kamarakórusnak. Kutatási területe: az egyházi zene zenetörténeti vonatkozásai, világi zene. Zenei vonatkozású cikkei (hangversenyismertetések, zenekritikai írások) a *Hargita Népe* napilapban jelentek meg.

Az *Öreg graduál*ban, akárcsak a többi, protestáns graduális anyagot tartalmazó könyvben, olyan dallammal ellátott lamentációt találunk, amelyet nagyon kevés helyen énekeltek Európában. Előadásomban ennek bemutatására vállalkozom.

A lamentáció történelmi háttere

Finály Henrik a kolozsvári Kir. Ferencz József Egyetem nyilvános rendes tanára, aki 1884-ben jelentette meg mai napig legjobb latin szótárát, így határozza meg a *lamentatio* (*jajgatás, siratás*) szót: *jajgatás, jajveszékelés, panaszkodás*. A magyar nyelvű Bibliában viszont ilyen könyvcímet olvasunk: *Jeremiás siralmai*. (Később még visszatérek arra, hogy ez a fordítás miért nem pontos, és miért használjuk inkább a *Siralmak könyve* megnevezést.)

A keresztyén gyülekezetekben igen korán meghonosodott az a szokás, hogy a húsvéti ünnepkörben a Siralmak könyvét olvassák, illetve énekeljék. A könyv azt eleveníti fel, hogy Nabukodonozor, Babilónia királya (Kr. e. 604–562) megszállta Jeruzsálemet (Kr. e. 587), templomát felégette, a népet pedig elhurcolta. Közéltven év múlva a Babilóniát leigázó Círus perzsa király adott engedélyt a zsidók hazatelepedésére (Kr. e. 538).

A középkorban kialakult olvasmányrend szerint húsvét előtt Jeremiás próféta könyvét olvasták, és nagycsütörtök napján jutottak el a Jeruzsálem pusztulásáról szóló fejezetekhez (Jer 32 skk.). A Siralmak pedig ennek folytatásaként hangoztak el.

Geleji Katona István református püspök, az *Öreg graduál* egyik szerkesztője csodálkozásának adott hangot, amikor ezeket írta:

„Az *Lamentatiókot*, avagy az Jeremias siralmait (mellyeket én nem tudom mi okon vötték vólt fel az mi eleink, hogy az Nagy Héten énekellyék) [...] egy Hufvétí údnpre én corrigaltam vala meg, ofztan tsak abban maradának.”¹

Azért „vötték vólt fel” és vitték tovább a gyülekezetek a lamentáció éneklésének szokását, mivelhogy összekapcsolták Krisztus szenvedéstörténetét Jeruzsálem pusztulásával, illetve az akkori Magyarország helyzetével, a török uralom miatti kilátástalansággal. Erdélyben – Gyulafehérvár akkor a református egyház központja volt – ez különösen így volt, hiszen a török mellett később a Habsburg-ház is próbált nyomást gyakorolni e területre. Nem véletlen tehát, hogy Jeremiás könyvét olvasták húsvét előtt.

A nagyhéttel Jézus földi pályafutásának végéhez is közeledünk. Az, hogy saját népe miként fogadta (vagy nem fogadta) el Jézust, majd pedig a passiótörténet párhuzamba állítható azokkal az eseményekkel is, amelyeket Jeremiás könyvében olvashatunk. Ha átlapozzuk az *Esztergomi Breviarium Notatum* (13. század) nagyheti és az azt megelőző szenvedés hetének (*Hebdomada Passionis*) olvasmányait, zömében ebből a könyvből vett fejezeteket sorol fel. (Ezek mellett még olyan könyvekből is olvastat, amelyeknek fejezetei a Jeremiás könyvében leírtakhoz kapcsolódnak: Ézs, 1Tim stb.) Jeremiás próféta könyvének első fejezetétől kezdve, az 5., 6., 8., 20., 21. teljes fejezetek; részletek a 11., 22., 26. stb. fejezetekből; a Júda népének megfeddéséről szóló 37. és 38. fejezeteket (elfordult Istentől, nem hallgattak Jeremiás szavára sem, bálványokat imádtak) szintén teljesek. Az olvasmányok Jeruzsálem elpusztításáig, a nép Babilóniába való elhurcolásáig vezetik az olvasót. Ezt a zsidó nép Istenbe vetett hitének mélypontjaként is értel-

¹ Az *Öreg graduál* előszava, 9. lap.

mezhető történetet könnyen össze lehet kapcsolni Jézus földi pályafutásának utolsó napjaival.

Bibliai helye, szövege és a könyv szerzőségének kérdése

Az Ószövetségben, Jeremiás próféta könyve után következő Siralmak könyve sajátos formáját az adja, hogy az első négy rész minden versének elején a héber betűsor 22 betűje áll. Az első két rész 22 versből áll (betűnként 1–1 verssel); a 3. rész 66 versből (a 22 megháromszorozása: minden betűhöz három-három vers tartozik); a 4. rész pedig ismét 22 versből áll; az utolsó, 5. rész is ugyanennyi verset tartalmaz, itt azonban nem találunk alfabetikus akrosztichont.² Ezt úgy értelmezhetjük, hogy míg az előző fejezetek a siralmakat, felsorolást, számbavételt (és intést) tartalmaznak, addig az utolsó fejezet Jeremiás próféta imádsága, amely bonthatatlan egységet alkot.

Az énekelte lamentáció mindenkor válogatást nyújt a bibliai versekből, ugyanis a teljes fejezetek eléneklése túl hosszú volna. A kiválasztott versek felekezeti szerint eltérő, azokon belül viszont egyező képet mutatnak. A római katolikus források a bibliai könyv mind az öt részből közölnek verseket, ezzel szemben a protestáns források nem válogatnak verseket a Siralmak 3. részéből, csak az 1., 2., 4. részből, illetve közlik a teljes 5. részt. A lamentációt rendszeren a Szentháromnap matutinumaiban kell énekelni. Manapság, ha éneklük, általában a nap esti imaórájában kap helyet.

Az *Öreg graduál* a következő verseket használja fel: 1,1–9 és 2,1–9; 4,1–6, illetve a teljes 5. részt. A részek napokra, illetve olvasmányokra való felosztása a következőképpen történik. Nagycsütörtök este: 1,1–3; 1,4–6; 1,7–9. Nagypénteken: a 2. részből ugyanígy hármat-hármat. Nagyszombaton: 4,1–6 az első két olvasmányban; harmadikként viszont Jeremiás imádsága áll, mind a 22 versével.

Előbb már említettem, hogy *Jeremiás siralmaira* inkább a *Siralmak könyve* megnevezés talál. Az ószövetségi könyv a hagyományos megnevezés szerinti nevet viseli (így használja az *Öreg graduál* is; vagyis a reformátusok így hagyományozták a katolikus megnevezést).

A *Jeremiás siralmi* azért hagyomány szerinti megnevezés, mert a könyvben sehol nem szerepel Jeremiás próféta szerzősége vagy neve. Ez a felirat két bibliai hely félreértelmezésére vezethető vissza.

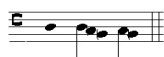
Az első hely 2Krón 35,25: *Jeremiás is siratá Jósiást, és siralmas énekekkel siratják vala őt az éneklő férfiak és asszonyok mindnyájan mind e mai napig, a melyek szokásossá lettek Izráelben, s ímé azok meg vannak írva a Jeremiás siralmaiban.* Jósiás király neve vagy tettei viszont nem jelennek meg a Siralmak könyvében.

A másik hely Jer 9,17–19: *Ezt mondja a Seregek Ura: Figyelmezzetek reá, és bívjátok a sirató asszonyokat, hogy jöjjenek el, és a bölcs asszonyokhoz is küldjétek, hogy jöjjenek el. És siessenek és fogjanak sírashoz miattunk, és a mi szemünk is hullassanak könnyeket, és szempilláink vizet ömlészenek! Mert a Sionról siralomnak szava hallatszik: Oh, hogy elpusztultunk! Igen megsgényülünk, mert elbagyuk e földet, mert szétbányták lakbelyeinket!*

² Ezt a versformát a világi költészetben is fellelhetjük. Az ábécék használata mellett tulajdonnevek betűit is megtaláljuk verses költemények strófáinak kezdőbetűjeként, illetve a szerzők saját nevüket is megörökítették a vers akrosztichonjában. Ez a forma máshol is előfordul az Ószövetségben, pl. Zsolt 25., 38., 111., 112., 119., 145., illetve Péld 31,10–31.

A dallamok bemutatása

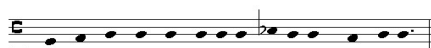
A legősibbnek tekinthető lamentációdallamot a *Liber Usualis*-ban találjuk. Hangterjedelme és dallamfordulatai egyaránt a 10–11. századra utalnak: teljesen tiszta recitáció jellemzi a dallam teljes vonalát. Mindhárom nap olvasmánya egy 6. tónusú zsolotárformulára épül, nagyon szűk, F-G-A terc ambitusban (relatív szolmizációval *dó-re-mi*-ként értelmezve), ezen felül a sorok mediációiban még egy felső B-hang jelenik meg (relatív *fá*). Ugyanezeket a hangokat látjuk a héber ábécé betűi fölött, a bevezető mondatban, és a refrén fölött is. Az *Éneklő Egyház* is ugyanezt a dallamot vette át. Az 1992-ben kiadott *Nagyhét* című liturgiakönyv emellett még két másik, díszesebb, a lennebb láthatóakhoz hasonló dallamokat is közöl: szabadságot adva ezzel a kántoroknak, hogy mely dallammal énekelje, illetve énekeltesse a lamentációkat. A *Liber Usualis* dallama tehát:

A - leph.

Quomodo sedet sola civitas plena populo:

facta est quasi vidua domina Gentium:

princeps provinciarum facta est sub tributo.

A magyar protestáns graduálokban egy másik dallamcsaláddal találkozunk. Magyarországon a középkorban sajátos lamentációdallam honosodott meg. Ez a dallam összetett és díszes, amelyet a reformáció tovább éltetett, viszont a latin szöveget magyarral helyettesítette. Nálunk a bevezető mondatnak, mindhárom napnak és külön az utolsó, 9. résznek (nagycsütörtök, nagypéntek, nagyszombat, illetve Jeremiás imádságának) saját dallamot adtak, amelyek díszes olvasmánytónusokba rendeződnek: ötödik, negyedik, hatodik, illetve az utolsó rész negyedik tónusba.³ (A refrének dallamai az adott nap tónusa szerint változnak, tehát azokhoz igazodnak.) Az egyes napok még tovább oszlanak, naponként három-három részre (a harmadik naphoz tartozik a 9. rész, amely mindegyik forrásban önálló címet visel: *Oratio Jeremiae Prophetiae*, vagyis Jeremiás próféta imádsága).

Önálló, a római hagyománytól eltérő lamentáció-dallam.⁴ Ambitusa nagyobb, mint a *Liber Usualis* tiszta kvart távolsága – itt teljes oktávot jár be a dallam –, és szerkezete is összetettebb. Két tuba-hangos tónussal találkozunk: 5. tónus C, A hangokon recitál, a 4. tónus A, E hangokon, a 6. tónus pedig A, F hangokon.

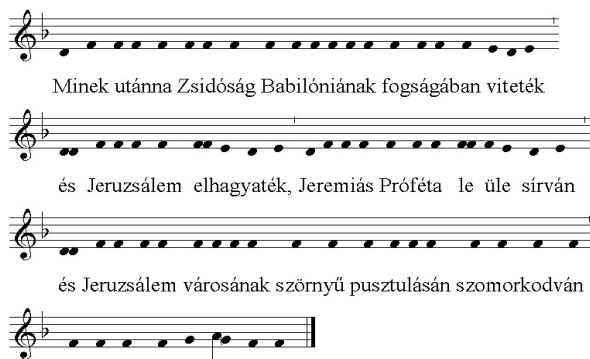
A 4. tónusú *Oratio* két tubahangja soronként váltakozik. A páratlan versszakokban (1., 3., ...) A, a párosokban (2., 4., ...) felső D hangon recitál a dallam első fele, a záró

³ Hasonlóan sokrétű dallamcsaládot vélünk felfedezni a mozarab liturgiában, ennek pontos jegyzése további kutatásokat igényel.

⁴ A római katolikus egyházban a tridenti reformok óta (1562) létezik egységes lamentáció-tónus.

szakasz viszont mindkét esetben A hangon.⁵ Íme az ötféle dallam, amelyeket a bevezető sor és a négy rész első versei szemléltetnek.

Bevezető sor

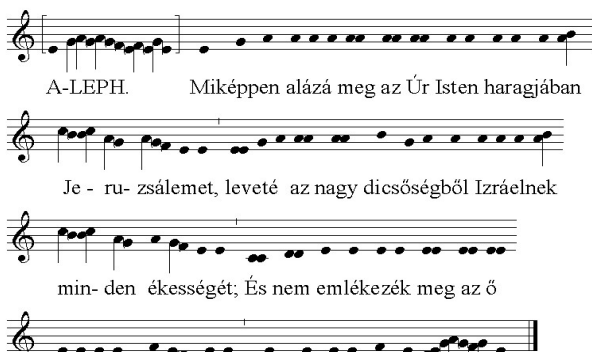
Minek utánna Zsidóság Babilóniának fogságában viteték
és Jeruzsálem elhagyaték, Jeremiás Próféta le üle sírván
és Jeruzsálem városának szörnyű pusztulásán szomorkodván
keserves szívvel ezt mondá.

Elsőnap, 5. tónus

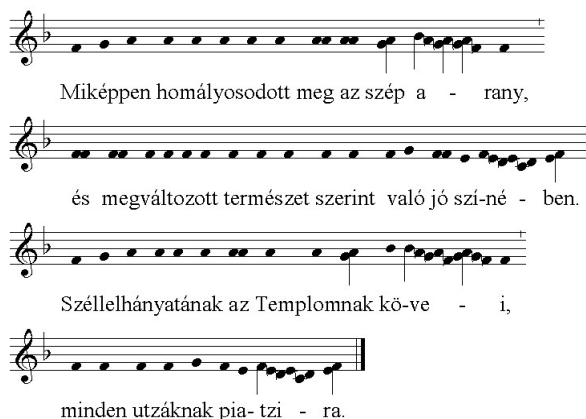
A-LEPH. Miképpen áll pusztán csak önnön maga
az Város, ki annak előtte sok néppel va-la tel - jes.
Tétetek úgymint özvegyé, pogány népeknek Asz - szonyá:
Tartományoknak Fejedelme, tétetek a-dó-fi-ze - tő - vé.

Második nap, 4. tónus

A-LEPH. Miképpen aláza meg az Úr Isten haragiában
Je - ru- zsálemet, leveté az nagy dicsőségből Izráelnek
min- den ékességét; És nem emlékezék meg az ő
lábainak zsámolyáról nagy haragiának i- de - jén.

⁵ A Szendrei Janka, Dobszay László és Rajeczky Benjamin gondozásában közreadott *Magyar Gregoriánium* gyűjteményben is ezt a dallamtípust találjuk.

Harmadik nap, 6. tónus

Miképpen homályosodott meg az szép a - rany,
és megváltozott természet szerint való jó szí-né - ben.
Széllelhányatának az Templomnak kö-ve - i,
minden utzáknak pia-tzi - ra.

Oratio, 4. tónus:

Emlékezzél meg Uram Isten arról, mi történt légyen mi raj-tunk:
Nézzed és lásd meg az mi gyalá-za-tun - kat.
Az mi örökségünket idegenek bírják, és az mi házunkban
küvül va-lók¹ u-ral- kod- nak:

Összefoglalás

Amint láthattuk, nagyon sokszínű dallamcsaládról van szó. A naponként változó tónusok önálló értelmezést adnak az egyes napoknak, és így emelik a szöveg és a liturgia ünnepélyességét. Érdeemes volna visszahozni a Nagyhét liturgiájába. Ha ez nehéz a a gyülekezet számára, akkor legalább betanított énekesek által.

A lamentációt a mindenkori kántor által betanított gyerekek, esetleg maga a kántor vagy a kórus énekelte, amelybe bekapcsolódhatott a gyülekezet is. A lamentáció tehát szerves része volt a nagyheti liturgiának. Kimaradása két okból történt: 1. a református zsinatok a 18. század elejétől már írásban tiltották (szóbeli tiltását, rá való nehezítést korábbról is említik), mivel megmaradt katolikus szokásnak ítélték; 2. a kántorok részéről több feljegyzés is maradt fenn arról, hogy nem becsülték kellőképpen ennek az igencsak hosszú éneknek előadását, vagy általában a gyerekek betanítását, illetve vagy egyáltalán, vagy csak szerényen honorálták fáradozásukat. Ennek pedig az lett a következménye, hogy felhagytak ennek éneklésével.